

ІНСТИТУТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЛАДИ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ВІДКРИТОЇ ЕКОНОМІКИ

Стаття торкається проблематики функціонування інститутів економічної влади та специфіки їх функціонування в умовах відкритої економіки. Метою роботи є аналіз економічної влади як ієрархічної структури, і ця ієрархія ґрунтується на прагматичних засадах, на принципі максимізації корисності її суб'єкта, який обирає ту з безлічі альтернатив, доступних в даний момент часу, яка доставляє йому максимум користі. Зазначені інституційні основи громадянського суспільства передбачають необхідність розвитку відповідних інститутів у державах, що ставлять за мету створення ефективного громадянського суспільства. Іншими словами, становлення громадянського суспільства в загальноприйнятому сенсі припускає домінування базових інститутів, відповідних Y-матриці. Саме в такому відкритому інституційному середовищі складається влада громадянського суспільства, яка представляє собою вплив соціальних груп на економічні процеси, шляхом створення об'єднань для реалізації своїх групових економічних інтересів «за межами» державних інститутів, які, у свою чергу, є найважливішим інституціональним суб'єктом владних відносин в економіці.

Ключові слова: інститути економічної влади, економічна влада, специфіка, функціонування, умови відкритої економіки.

МОІСЕЄНКО О. М.

Kharkiv University of Humanities "People's Ukrainian Academy"

ECONOMIC POWER INSTITUTES AND SPECIFICITY OF THEIR FUNCTIONING IN OPEN ECONOMY

The article describes issues of economic power institutions and specificity of their functioning in open economy. The goal of the research is to determine economic power as a hierarchical structure, which is based on pragmatic principles, on maximizing of its subject's utility, which chooses the one alternative, currently available, providing the maximum benefit. These institutional principles of civil society assume the appropriate institutions to be developed in countries targeted to create an effective civil society. In other words, the civil society development assumes the basic institutions to be dominant and corresponding to the Y-matrix. The power of civil society is namely in such open institutional environment which represents social groups' influence on economic processes, by uniting in order to realize their group economic interests "out of" the state institutions, considered in turn to be the most important institutional subject of power relations in economy.

Keywords: economic power institutions, economic power, specificity, functioning, open economy.

Постановка проблеми. Ідеологія інституціоналізму формує економічну думку навколо ідеї, яка наголошує на тому, що кожному суспільству, державі притаманні певні «правила гри», умови ринкових взаємодій, які визначають перспективи і добробут, їм підпорядковані будь-які інші утворення як, наприклад, власність, капітал, управління. Інституції, тобто умови ринку, характеризують систему відносин між державою, індивідами та господарськими структурами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відносини в економіці в цілому, а також на галузевому рівні реалізуються через інституції та інститути. Погоджуємося із думкою, що основна функція інститутів як базового елемента економічного середовища полягає в структуруванні відносин між економічними суб'єктами [11].

Як зазначає Ф. Пріор, економічний інститут – це обов'язковий компонент стійких відносин між агентами, який забезпечує взаємодію й узгодження інтересів на основі дотримання формальних правил і неформальних норм господарської поведінки.

На думку О. Шпикуляк, економічними інституціями та інститутами слід вважати сформовані еволюційним шляхом, а також під впливом держави відповідні правила, норми, традиції, інституції; утворення, такі як власність, національна економічна ментальність, а також організаційно-правові структури, установи, організації – інститути, які консолідують і спрямовують людські взаємодії в економіці [12].

Такий підхід дає змогу виділяти дві головні інституціональні сфери в економіці – політичну і соціально-економічну, які нерозривно пов'язані і являють собою взаємодію держави, бізнесу, суспільства й особистості, між якими і відбувається розподіл влади.

Теза про те, що економіка впливає на політику, а політика є концентрованим виразом економіки, яка використовувалася формаційним підходом, не дозволила повною мірою визначити складні взаємозв'язки зазначених сфер суспільства, визначити пріоритетні напрями соціально-економічного розвитку у системі власних відносин, коли система пріоритетів формується під впливом різних факторів, у тому числі і під впливом наукового осмислення соціально-економічних процесів.

У середині ХХ ст. Дж. Гелбрейт вказував на зв'язок цілей розвитку суспільства і громадських наукових теорій (він писав, зокрема, про економічну теорію). Він підкреслював те сприяння, яке теорія

надає здійсненню влади і дає суспільству якість «прийняте уявлення». Це уявлення може не збігатися з реальністю, але воно існує і «використовується як замітник реальності для законодавців, державних службовців, журналістів, телевізійних коментаторів, професійних пророків – фактично всіх, хто виступає, пише і вживає заходів...» [1].

Разом з тим пріоритети народногосподарського розвитку, конкретні способи розподілу економічних зусиль суспільства і держави за всіма напрямками діяльності, при зіткненні з різного роду обмеженнями і будучи предметом економічної політики, залежать від того, як розподіляється у суспільстві економічна влада, тобто права на розпорядження ресурсами, продукцією і доходом.

При цьому спосіб розподілу економічної влади, впливаючи на структуру і ефективність суспільного виробництва, задаючи режим відтворення ресурсів, також може стати джерелом обмежень економічного зростання. У цьому випадку неминучий перерозподіл економічної влади між різними суб'єктами господарювання і, як наслідок, зміна пріоритетів економічного розвитку.

Спектр можливих варіантів розподілу влади надзвичайно широкий: від повної концентрації всіх економічних прав в руках держави до гіпотетичної ситуації концентрації цих прав у населення.

Тим не менш, у сучасній відкритій економіці процеси реформування тягнуть за собою істотні зміни в структурі інститутів економічної влади.

На новий розподіл владних відносин в економічній системі вказують праці М. Кастельса [4], Е. Тоффлера Дж. Нейсбіта [9] та інших, де викладені ідеї та положення, які характеризують тенденцію формування нової парадигми взаємозв'язків між агентами економічної влади.

Передусім слід згадати Е. Тоффлера, який, досліджуючи роль та значення інформації у суспільстві, робить нетривіальний для свого часу висновок, що людство вступає в еру метаморфози влади, коли вся структура влади, що скріплює світ, дезінтегрується [11].

Іспанський соціальний філософ М. Кастельс вважає «основним результатом трансформації суспільних відносин виникнення історично нових форм соціальної взаємодії, соціального контролю та соціальних змін».

Дж. Нейсбіт характеризує цю трансформацію як «провідну тенденцію еволюції сучасного світу, як рух від централізації до децентралізації влади, як перехід від ієрархії до сітєвих структур управління. Ця тенденція, підкреслює він, зумовлена нездатністю ієрархій вирішувати суспільні проблеми» [9].

Дослідження теоретиків відкритої економіки засвідчили про формування нової парадигми взаємодії суб'єктів влади та суспільства. Її сутність полягає у тенденціях переходу від цінностей самоствердження, панування, експансії, конкуренції, раціоналізму, редукціонізму, лінійності, кількості до цінностей інтегрування, партнерства, інтуїтивізму, синтезу, якості. Такий перехід заперечує роль держави як єдиного центру влади та функції державних інститутів, які реалізуються через механізми примусу, в тому числі і економічного примусу. Цей постулат став одним із методологічних орієнтирів формування концептуальних уявлень щодо вдосконалення взаємовідносин між державою та суспільством у відкритій економіці.

Критика існуючих відносин між економічними агентами була спрямована передусім на переосмислення ролі бюрократичного (ієрархічного) способу організації взаємодії влади та суспільства. З погляду конкретних механізмів здійснення влади, найбільш послідовна критика моноцентричної моделі влади була здійснена М. Крозье [7].

Він дослідив зв'язок поняття бюрократії з поняттями організаційно-управлінської сфери та явищами суспільно-економічного розвитку.

Критика моноцентричності влади базувалась на аналізі:

а) наявності у структурі влади неформальних відносин, які формуються на основі міжособистісної комунікації;

б) факторів впливу на політичну владу соціального середовища, яке все більше плюралізується;

в) впливу інформаційних технологій на суспільство.

Ці фактори зумовлюють необхідність реформування соціально-економічної системи в цілому.

В той же час аналіз наукових праць засвідчує, що на сьогодні в науці не склалося єдиного розуміння структури інституціонального середовища економічної влади

На думку В. Якубенко, до структури агентів економічної влади можна віднести фірми, маючи у власності капітал, здійснюючи виробництво; державу, яка використовує економічну владу, здійснює природно-ресурсний розподіл, економічних посередників, що забезпечують керуваність економіки, володіючи особливими підприємницькими здібностями, що дозволяють організувати сферу обміну; домашні господарства, які поставляють на ринок праці робочу силу, забезпечують кінцеве споживання [13].

Як зазначає С. Телешун, в українському суспільстві, яке перебуває сьогодні у стані транзиту, активно формуються нові суспільні інститути суспільні відносини. Учений підкреслює, що кризові явища, які характеризують сучасну політичну, соціально-економічну та гуманітарну сфери, не є проблемою для молодого демократичного суспільства, серйозні проблеми виникають тоді, коли національна еліта та суспільство, не маючи ідейного підґрунтя, не можуть адекватно реагувати на нові суспільні реалії та виклики.

В. Дементьев вважає, що система влади в соціально-економічній системі включає такі основні

інститути: влада держави, влада фірми (корпоративна влада), куди входить і внутріфірмова влада, влада економічних коаліцій, фінансова влада, влада міжнародних агентів, влада криміналу, влада споживачів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інститути економічної влади досліджували такі вчені, як А. Вейтс, А. Сміт, А. Фергюсон, Б. де Мандевіль, В. Квашницький, В. Якубенко, Д. Юм, Дж. Бенґама, Дж. Гелбрейт, Дж. Локка, Дж. Нейсбіт, Е. Тоффлера, Л. Саламона, М. Кастельє, М. Крозьє, О. Шпикуляк, П. Залеський, С. Телешун, Т. Гоббса і Дж. Локка, Т. Пейн, Ф. Пріор, Ю. Кока. Але віддаючи шану науковцям, хочемо зазначити, що специфіка їх функціонування в умовах відкритої економіки до цього часу не розглядалася.

Формулювання цілей статті. У цілому проблема економічної влади не є новою. Але інститути економічної влади та специфіка їх функціонування в умовах відкритої економіки стали ціллю статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд економічної влади як ієрархічної структури, і ця ієрархія ґрунтується на прагматичних засадах, на принципі максимізації корисності її суб'єкта, який обирає ту з безлічі альтернатив, доступних в даний момент часу, яка доставляє йому максимум користі. Ця парадигма максимізації корисності сходить, щонайменше, до робіт Дж. Бенґама і є наріжним каменем поведінки економічних агентів. Узагальнена схема взаємодії розглянутих суб'єктів економіки наведена на рис. 1.

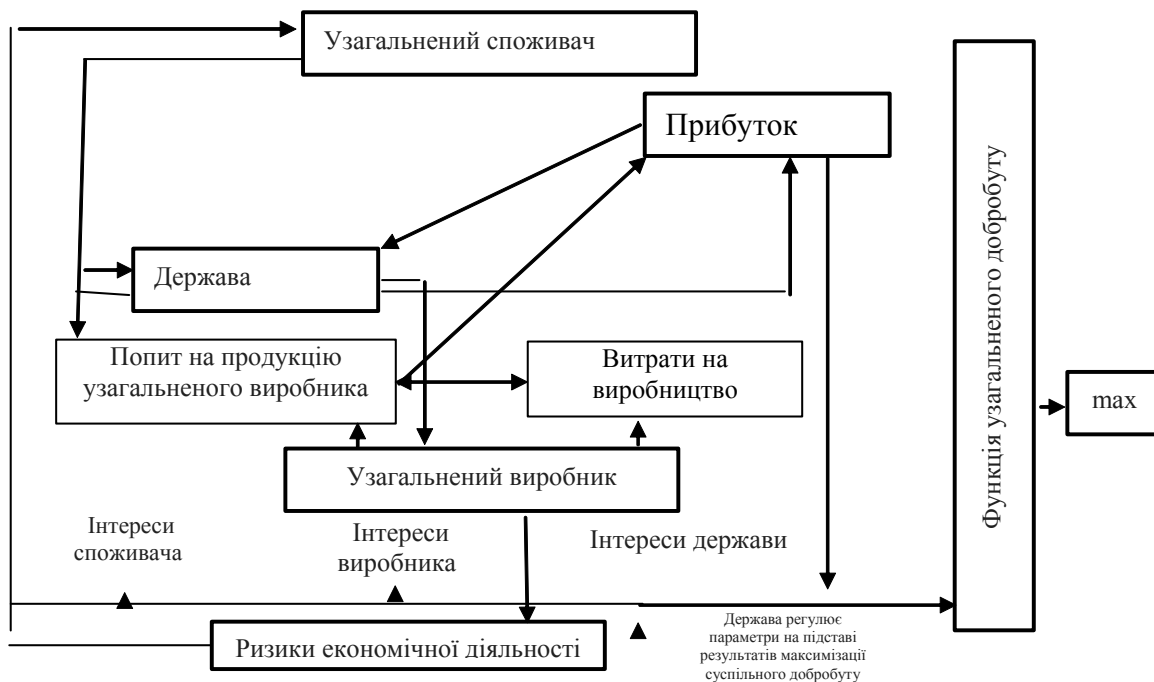

Рис. 1. Узагальнена схема взаємодії суб'єктів економіки (складено автором)

Цей рисунок наочно демонструє схему взаємодії держави, узагальненого споживача, імпортерів і узагальненого виробника. Результат діяльності кожного з розглянутих суб'єктів економіки вносить свій внесок у функцію суспільного добробуту. Держава максимізує цю функцію за керуючими параметрами: податковими ставками, мінімальною заробітною платою, курсом долару та ін. Ці параметри мають безпосередній вплив на поведінку споживача, виробника, імпортерів, тобто всіх суб'єктів цієї системи.

Розглянемо поведінку економічних агентів в кожен момент часу t . Введемо наступні позначення: – ціна узагальненого виробника на продукцію, пропоновану на внутрішньому ринку в момент часу t ; – ціна узагальненого виробника на експортну продукцію (у доларах); x_t – попит на продукцію узагальненого виробника (у натуральному вираженні); y_t – попит узагальненого споживача на продукцію імпортерів (у натуральному вираженні); L_t^{BH} – витрати, які пов'язані із виробництвом продукції, пропонованої на внутрішньому ринку; L_t^e – витрати, які пов'язані із виробництвом продукції, пропонованої на внутрішньому ринку; W_t – рівень суспільного добробуту у певний момент часу; α – витрати, пов'язані із функціонуванням економічного механізму.

Максимізація прибутку в даному випадку виглядає наступним чином

$$[(P) \cdot t^1 BH + P_t^1 e] \cdot (x_t + y_t) - (L_t^1 BH + L_t^1 e) = W_t - (\alpha + \alpha_2 + \alpha_3).$$

Таким чином, маємо можливість розглядати економічну владу як ієрархічну структуру і ця ієрархія ґрунтується на прагматичних засадах, на принципі максимізації корисності її суб'єкта, який обирає ту з безлічі альтернатив, доступних в даний момент часу, яка доставляє йому максимум користі. Ця парадигма максимізації корисності сходить, щонайменше, до робіт Дж. Бенґама і є наріжним каменем поведінки економічних агентів.

У цій парадигмі рівень суспільного добробуту залежить від рівня ризику $(a + a_2 + a_3)$, який об'єктивно присутній в економіці, який в той же час характеризує вибір державою політики стосовно споживачів та виробників. Йдеться про те, що ці ризики повинні бути розподілені між усіма економічними суб'єктами рівня переваг між узагальненим споживачем і виробником.

Автор цієї роботи вважає, що в сучасних умовах на кожному рівні владної ієрархії функція максимізації корисності реалізується за рахунок дискримінуючих інституційних змін, у процесі чого відбувається розподіл та привласнення економічних ресурсів на умовах нееквівалентного обміну, в наслідку чого відбувається збільшення доходів суб'єктів влади шляхом перекадання ризиків на інших суб'єктів. Максимізація функції корисності схематично може бути наведена таким чином:

Рис. 2. Максимізація функції корисності суб'єктів економічної влади

Таким чином, у сучасній економіці з'являється певний «кругообіг» перекадання ризиків, який виникає як реакція економічних агентів на відносини щодо економічної залежності. Про те, що дана теза має цілком практичний зміст свідчать дані, що наведені у таблиці (табл. 1)

Таблиця 1

Показники, що свідчать про наявність «кругообігу» перекадання ризиків в економічній системі (складено за даними [10])

№	Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Індекс податкового навантаження на бізнес (за 5-бальною шкалою)*	1,91	1,98	2,00	2,02	2,11	2,12	2,13
2	Індекс споживчих цін **	108,7	109,2	111,7	117,5	124,9	126,4	143,2
3	Витрати домогосподарств в порівняльних цінах (у середньому на місяць)***	3871,0	3812,2	3716,4	3514,0	3278,1	3284,2	-
4	Заощадження населення (млрд грн)***	91,3	96,1	100,2	104,6	111,7	112,4	-

Таким чином, таблиця, що наведена вище демонструє здатність одного агента (суб'єкта влади) створювати для іншого агента (об'єкта влади) таку величину додаткових втрат, яку той намагається компенсувати у будь-який спосіб.

Відношення залежності є результатом нерівних позицій економічних акторів усередині мереж доступу до ресурсів. Сама економічна залежність формується внаслідок штучного обмеження доступу акторів до ресурсів та можливостей розпоряджатися ними. Для пояснення даної тези наведемо ієрархію доступу до ресурсів, які має кожен окремий суб'єкт економічних відносин (табл. 2).

Дані таблиці засвідчують, що в принципі суб'єкти господарювання та домогосподарства в структурному плані мають однакову ресурсну базу, відмінності полягають виключно в обсягах тих ресурсів,

які потрібні суб'єкту та яким він може самостійно розпоряджатися. При цьому в Україні ресурси, які знаходяться у розпорядженні домогосподарств, не можуть конкурувати в обсягах ресурсів, що знаходяться у розпорядженні окремих представників вітчизняної бізнес та політичної еліти.

Таблиця 2

Ієрархія доступу до ресурсів, які має кожен окремий суб'єкт економічних відносин

№	Суб'єкти	Ресурси
1	Держава	Державні фінанси, природні ресурси, що підлягають розподілу
2	Суб'єкти господарювання	Корпоративні фінанси, фінанси установ, підприємств та організацій, фінанси банківської системи, трудові ресурси, природні ресурси, що отримані у власність від держави
3	Домогосподарства	Фінанси домогосподарств, трудові ресурси домогосподарств, фінанси банківських установ, природні ресурси, що отримані у власність від держави.

Порівняння даних, що наведені вище, дають можливість автору даної дисертації констатувати, що в Україні відбувся та продовжує відбуватися нелегітимний розподіл ресурсів, найбільші фінансові групи та їх господарі, навіть в умовах економічної кризи та війни, змогли збільшити свою фінансову могутність, в той час як переважна частина населення України перебуває у стані зuboжіння.

За цих умов головним обов'язком держави стає необхідність справедливого розподілу ризиків, які існують у системі відкритої економіки, але цю проблему неможливо вирішити поза забезпечення рівного доступу усіх суб'єктів економічної влади до владних та економічних ресурсів.

В той же час виникає проблема, яка пов'язана з необхідністю змусити державу, корпорації, бізнес в цілому до справедливого розподілу ресурсів. Нажаль суспільство може впливати на владу корпорацій та держави лише двома способами – революційним, коли суспільство змушує владу поділитися власними ресурсами, застосовуючи насильство. Нажаль, дана форма впливу призводить до негативних наслідків, як правило суспільство на досить тривалий час не в змозі розпорядитися отриманими ресурсами належним чином, в наслідок чого відбувається суттєве соціально-економічне падіння.

Більш ефективним та дієвим способом впливу на представників економічної влади є контроль з боку громадського суспільства, яке в сучасній економіці стає одним із суб'єктів економічних відносин.

Безпосередньо ідея громадянського суспільства увійшла в суспільну свідомість завдяки роботам Т. Гоббса і Дж. Локка, для яких громадянське суспільство (*societas civilis*) було антитезою нецивілізованому, «природному» стану суспільства і асоціювалося, насамперед, з державою і її владними органами, створеними громадянами [8]. Таке суспільство розумілося не як антитеза державі, але як держава, яка функціонує на підставі добровільної угоди між вільними і незалежними громадянами та представниками влади. У роботах філософів йшлося, що для громадянського суспільства характерно добровільне визнання особистістю верховенства суспільства над собою, але ніяк не протиставлення інтересів особистості або груп інтересам цілого в особі держави.

Пізніше, у XVIII ст., Д. Юм, А. Фергюсон і А. Сміт дали своє бачення громадянського суспільства, як специфічне за своєю будовою, незалежне від держави утворення, що функціонує на засадах компромісу між інтересами різних верств населення та влади.

Згідно з їх поглядами, громадянське суспільство являє собою повністю індивідуалізовані і непримусові відносини, на відміну від політичних інститутів держави. Як писав пізніше Т. Пейн, «громадянське суспільство – благо, а держава – неминуче зло. Чим досконаліше громадянське суспільство, тим менше воно потребує регулювання з боку держави». Великі шотландці групували свої уявлення про громадянське суспільство на ідеї про те, що саме індивід є основним елементом суспільства. Вперше ця думка, як вважає В. Квашницький, була висловлена голландцем Б. де Манделем у 1714 р. в його видатній праці «Байка про бджіл, або Пороки приватних осіб – суспільне благо». Манделєв зазначав, що поширення стійких соціальних інститутів – у нього йшлося про мову, закони, знання ринку, – є результатом спонтанної самоорганізації, незалежних та ненасильницьких дій членів суспільства. Ця позиція була альтернативою погляду Т. Гоббса, який вважав, що поліпшення функціонування суспільства здійснюється через владу і визнання сили правителів. Для Манделєва ж воно було наслідком індивідуальної, децентралізованої взаємодії всіх членів суспільства. З цієї точки зору самоорганізація людей, які формують громадянське суспільство, є основною силою його розвитку, на відміну від політичних інститутів, які протистояють йому і характеризують державу.

Поширене розуміння громадянського суспільства, яке присутнє в Україні, частіше відповідає другій із згаданих історичних тенденцій: прийнято, по-перше, протиставляти громадянське суспільство державі і, по-друге, підкреслювати роль вільного індивідуального вибору при самоорганізації громадянського суспільства. В. Максименко показав, як від ідей Дж. Локка в країнах Заходу здійснювався перехід до розуміння громадянського суспільства як «суспільства автономних осіб», «сукупності відносин та інститутів, що функціонують незалежно від політичної влади», як «суспільства, що організовано протистоїть державній владі» [8].

Отже, розгляд громадського суспільства як центру економічної влади є логічним, оскільки визнання суверенітету особистості, її невід'ємних прав та свобод виступає передумовою незалежності від інших агентів економічної влади, а сама ідея громадського суспільства сприяє збереженню невичерпного темпу зростання ефективності використання повної потужності даної ідейної парадигми. На сьогоднішній день опублікований цілий ряд робіт, що підтверджують авторську тезу, в даних роботах доведено, що існування громадянського суспільства приносить додатковий економічний ефект.

У своєму простому визначенні громадське суспільство є сукупністю формальних і неформальних організацій і правил (інститутів), яка поєднує окремого індивіда або сім'ю (домогосподарство) з державою (владою) і бізнесом (приватним сектором економіки).

Заслужують уваги результати дослідження Л. Саламона і його колег, націлені на виявлення результативності діяльності некомерційних організацій в плані виконання ними різних функцій громадянського суспільства.

Вони виділяють кілька ролей неприбуткового сектору:

- надання послуг, у цій ролі неприбутковий сектор може забезпечити підвищення якості послуг, більшу рівність споживачів, зниження витрат надання послуг, поліпшення спеціалізації обслуговування;
- інновації, що реалізуються за рахунок більшої гнучкості некомерційних організацій, їх спроможності здійснювати технологічні і продуктові інновації, діяти за новими «соціальними» технологіями;
- ініціювання та поширення соціальних змін, які інститути громадянського суспільства здатні здійснювати, пов'язуючи окремих індивідів з політичним процесом, представляючи їх інтереси, відстоюючи права тощо;
- сприяння розкриттю якостей особистості і розвитку лідерства; добровільно беручи участь у різних некомерційних організаціях, індивід розкриває свої кращі якості;
- формування соціального капіталу і сприяння демократизації суспільства; добровільна участь в некомерційних організаціях зміцнює відносини довіри, виконуючи інтегруючу роль у суспільстві.

Використавши експертні оцінки успішності реалізації цих функцій у 40 країнах, автори виявили, що найбільш ефективно реалізується функція надання послуг, далі йде інноваційна функція, за нею – функція ініціювання змін, потім – функція формування соціального капіталу, а замикає список функція сприяння розкриттю особистісних якостей.

Відмінною рисою інститутів громадянського суспільства є їх неприбутковий (некомерційний) характер і добровільність участі громадян в цих організаціях, що виражається в роботі без оплати праці або із заробітною платою меншою, ніж у комерційному секторі.

Цей момент акцентований в наступному визначенні громадянського суспільства: «Проміжне «царство», розташоване між державою і домашнім господарством і населене організованими групами і асоціаціями, які відокремлені від держави, володіють певною автономією у відносинах з державою і сформовані добровільно членами суспільства для того, щоб захищати або поширювати їх інтереси, цінності або ідентичність».

Зарубіжні дослідники підкреслюють, що такі функції громадянського суспільства, як 1) представлення інтересів громадян, 2) їх залучення в соціальні процеси і 3) надання соціальних послуг, дають підставу трактувати його як самостійну систему, а не як соціального гравця, що виконує «залишкову» роль, що робить те, що не змогли або не захотіли робити держава і бізнес [4–8].

З нашої точки зору, логіка влади громадянського суспільства може бути окреслена наступним чином: виконання різноманітних функцій громадянського суспільства супроводжується впливом на поведінку економічних агентів, у тому числі на умови і процес створення вартості.

На думку автора цієї роботи, зв'язок між рівнем розвитку громадянського суспільства і економіки країни можна сформулювати наступним чином: нація може дозволити собі будувати громадянське суспільство лише на основі певного, досить високого рівня розвитку економіки. Іншими словами, сукупність організацій громадянського суспільства розуміється як переважно споживач, що перерозподіляє ресурси і практично не бере участь у розвитку економіки і забезпеченні економічного зростання.

Нинішній стан громадянських суспільств в економічно розвинених країнах цілком підтверджує названу концепцію. Дійсно, якщо у розвинених країнах громадянське суспільство пронизує всі сфери життя суспільства і економіки, джерела фінансування організацій громадянського суспільства мають внутрішньокраїновий характер, то в країнах, що розвиваються різноманітність організацій значно менша, а джерела фінансування знаходяться поза цих країн (українські та закордонні фонди).

Громадянське суспільство згідно з наведеним його визначенням являє собою відкриту систему, в якій можуть бути виділені: елементи, відносини між ними, а також відносини між системою (її елементами) і зовнішнім середовищем, тобто державою і приватним, що працюють на прибуток сектором. До складу елементів громадянського суспільства прийнято включати: соціальні мережі, місцеві організації і недержавні організації.

Соціальні мережі являють собою найбільш неформальні і «розмиті» організації, що входять до складу громадянського суспільства. Вони діють зазвичай в масштабах населеного пункту або його частини і

ґрунтуються на таких ознаках, як пряма або віддалена спорідненість, сусідство, спільне навчання тощо. Участь у соціальних мережах означає виконання певної функції, що найчастіше полягає у наданні взаємних послуг іншим учасникам мережі. Особливістю соціальних мереж є їх загальний характер: їх члени надають один одному широкий і досить довільний набір послуг залежно від того, для кого відповідні дії пов'язані з найменшими труднощами.

Участь у соціальних мережах найчастіше не є повністю добровільною, стаючи наслідком рішення, прийнятого із зовсім іншого приводу: індивід, сам того не бажаючи, виявляється учасником деякої мережі, оселившись у будинку, мешканці якого спільно вирішують питання благоустрою або фінансової підтримки один одного, допомагають дітям сусідів вчитися і т. ін. Зрозуміло, від такої взаємодії можна відмовитися, проте відмова може спричинити різноманітні неформальні санкції, сукупний збиток від яких може перевищити витрати часу і зусиль, пов'язаних з виконанням ролі, очікуваної від нового мешканця його сусідами як учасниками цієї мережі.

Місцеві організації, охоплюючи добровільно об'єднаних учасників, як правило, що проживають в певному населеному пункті або на певній території, носять на відміну від соціальних мереж спеціалізований характер. Це означає, що учасники об'єднуються в місцеву організацію для задоволення якоїсь певної загальної потреби, отримання спільної вигоди. У цьому сенсі членів місцевих організацій слід розглядати як учасників групи спеціальних інтересів. Відповідний інтерес може мати як продуктивний, так і чисто розподільний характер, тобто бути спрямованим на отримання односторонніх переваг. Місцеві організації зазвичай залишаються неформальними, управління ними ґрунтується на сумісному ухваленні рішень, а незгода когось з загальною думкою може призвести до виключення такого учасника з організації.

Неурядові організації – це добровільні, формальні (в тих країнах, де їх існування допускається законодавством) організації, які діють на місцевому, регіональному, національному або міжнародному рівнях і спеціалізуються на надання тих чи інших послуг особам і сім'ям, які не є їх членами. Іншими словами, діяльність недержавних організацій на відміну від перших двох типів інститутів громадянського суспільства спрямована назовні самих таких організацій. За своєю правовою формою недержавні організації виступають як некомерційні організації – громадські організації, асоціації, фонди тощо. У них діють формальні механізми управління, ведеться офіційна звітність, вони включені в правову структуру тієї країни, в якій вони здійснюють свою діяльність. Офіційні (статутні) місії і цілі недержавних організацій спрямовані на створення тих або інших благ для суспільства в цілому або для будь-якого з його шарів (на боротьбу з бідністю, захист цивільних прав тощо).

Перераховані типи елементів є складовими національного громадянського суспільства та елементами підсистеми владних відносин.

Поряд з ними деякі дослідники запропонували використовувати також поняття міжнародного (або глобального) громадянського суспільства, вважаючи одним з конституючих елементів останнього міжнародні партнерства неекономічного типу і наводячи як приклад міжнародні «незримі коледжі» – спільноту вчених, що знаходяться в тісних відносинах з приводу обміну ідеями, даними, результатами досліджень, міжнародні благодійні організації та ін.

Для більш повної характеристики економічного значення громадянського суспільства необхідно звернути увагу на його тісний зв'язок з поняттям соціального капіталу.

Фактично мережева складова в структурі громадянського суспільства, так само як і інші інститути громадянського суспільства являє собою той «матеріал», з якого і на базі якого формується індивідуальний (приватний) соціальний капітал. Оскільки з економічної точки зору соціальний капітал знижує трансакційні витрати дотримання домовленостей, підтримки контрактів, дозволяє пролонгувати горизонт прогнозування і т. ін., розвиток громадянського суспільства еквівалентно накопиченню соціального капіталу. І, що важливо, громадянське суспільство множить соціальний капітал без будь-яких додаткових дій або витрат «автоматично», тобто приріст останнього виявляється зовнішнім ефектом розвитку громадянського суспільства.

У сукупності наведені вище положення дозволяють по-іншому поставити питання про розподіл владних повноважень в економіці. Трактуючи громадянське суспільство як учасника владних відносин в економіці, можна констатувати, що теоретичні основи функціонування інституту громадянського суспільства як суб'єкта економічної влади лежать у сфері подолання монополії держави і бізнесу в економіці, зміщення власного акценту на владу споживача коли самоврядування, організації саморегулювання та інші інститути громадянського суспільства є інструментами подолання недосконалості ринку, сприяють формуванню змішаної економіки.

Розширення можливостей участі все більш широких верств населення в соціальному житті є загальносвітовим явищем, яке відповідає вектору суспільного прогресу. Громадянське суспільство являє собою один з виразів такої участі. Йому властиві характеристики, що не залежать від специфіки інституційного устрою тієї чи іншої держави.

По-перше, воно являє собою тип соціальної дії «на стику» економіки, держави і сфери приватного життя у просторі спілок, асоціацій, соціальних рухів, воно характеризується високим ступенем самоорганізації [61, с. 56].

По-друге, дії громадянського суспільства орієнтовані на загальні питання та досягнення загального блага, незалежно від того, як це благо розуміють особи, які діють від громадянського суспільства.

По-третє, громадянське суспільство являє собою комплекс суспільних відносин зі складною внутрішньою структурою, що включає господарські, релігійні, правові, етнічні та ін. зв'язки.

Нарешті, функціонування громадянського суспільства передбачає наявність прийнятих і сталих конституційних і правових норм, легітимізованих суспільною свідомістю. Щоб реалізуватися громадянському суспільству необхідні політичні установи, які визначають правові рамкові умови і можливість участі громадян у політиці та прийнятті рішень.

Доступ цивільно-громадських ініціатив до економічних і політичних процесів є центральною умовою функціонування громадянського суспільства.

В останні роки громадянське суспільство розуміється не як антитеза державі, але як його партнер. Не стільки як альтернативу, але як врівноважуючу силу і доповнення до держави пропонує розглядати громадянське суспільство польський дослідник П. Залеський.

Про існування держави як умови громадянського суспільства ще у 1996 р. писав вчений з Великої Британії А. Вейтс. За словами Ю. Кока, «сильне громадянське суспільство потребує у сильній державі, і навпаки».

Тому стосунки між громадянським суспільством і державою доцільно визначити як «відносини критичного партнерства і взаємної підтримки».

Важливою, що не залежить від інституційного контексту, рисою громадянського суспільства є також те, що ініціативи громадянського суспільства є найважливішою частиною інституційних змін. В рамках громадянського суспільства апробуються необхідні для суспільного розвитку норми і правила, які у майбутньому – якщо виявляється, що це за доцільне, – закріплюються на рівні створення нових політичних, економічних та ідеологічних загальнодержавних форм, тобто стають новими інститутами.

Прикладом цього є закріплення у законодавстві такої організаційно-правової форми, як некомерційні організації. Нині вони є найважливішим загальноновизнаним каналом діяльності громадянського суспільства.

Але, крім загальних рис у функціонуванні громадянського суспільства існують особливості. Залишаючи за межами цієї роботи цивілізаційні та культурні фактори, звернемося до структур базових інститутів, що склалися у різних державах. Можна побачити, що форми, особливості і перспективи становлення і розвитку громадянського суспільства (або участі громадян у суспільному житті) визначаються специфікою інституційного устрою країни. Насамперед це визначається тим, чи домінує в інституційній громадській структурі Х (східна) або Y (західна) інституціональна матриця.

Функціонування громадянського суспільства пов'язують, як правило, з певною інституційною структурою, а саме з домінуванням Y-матриці. Невипадково громадянське суспільство часто розуміється як феномен західної цивілізації.

Які економічні інституційні основи громадянського суспільства? Насамперед, як зазначає Ю. Кока, «громадянському суспільству потрібен ринок. При відсутності типової для функціонування ринкової економіки децентралізації економічних рішень та економічної влади громадянське суспільство сильно програє».

Ринок є економічною основою громадянського суспільства. Більш того, економічний устрій ринкового типу є умовою індивідуальної свободи, воно, на думку класиків західної громадської економічної науки, забезпечує, одночасно, політичну свободу і громадянську.

Найважливішим в ринковій Y-економіці є інститут приватної власності, який виступає заходом і гарантом економічної свободи. Його дія сприяє розумінню кордонів «свого» і «чужого», орієнтує суб'єкта усвідомлювати і захищати свої права. Під час економічної діяльності в його рамках напрацьовуються соціальні практики, які потім переносяться в суспільне життя за межами господарської діяльності. Наступний інститут ринкової економіки – найману працю, – формує у суб'єктів економічний прибуток, що знаходиться в їх повному розпорядженні, тим самим створюючи матеріальну базу для незалежних форм соціальної активності та самоорганізації соціальних груп. У свою чергу, інститут конкуренції припускає постійні зіставлення зусиль і результатів між економічними агентами і боротьбу за реалізацію власних стратегій. Це закріплює навички відстоювання своїх інтересів в умовах, що перешкоджають руху до декларованих цілей. Далі, інститут зростання прибутку (Y-ефективності) стимулює до отримання усвідомленого, вимірюваного результату, що також підвищує прагнення людей до постійного поліпшення свого становища і досягнення поставлених цілей.

У зв'язку з цим наведемо спостереження Т. Парсонса, який навів, як діє інститут прибутку, визначаючи спрямованість людських вчинків... «Отже, якщо взяти найбільш відомий приклад – «мотив прибутку», який грає важливу роль в економічних дискусіях, то він зовсім не є психологічною категорією. Правильний погляд, швидше, полягає в тому, що система «вільного підприємництва» в економіці, заснований на грошах і ринку, визначає ситуацію і поведінку від ділового підприємства до людини таким чином, що люди прагнуть до прибутку як умови виживання і міри успіху своєї діяльності. Отже, які б інтереси не керували індивідом, будь то досягнення, самоповага, захоплення з боку інших і т. ін., не кажучи

вже про те, що можна купити за гроші, – всі вони перетворюються в діяльність з виробництва прибутку».

Виробництво прибутку або отримання нового результату стає визначальним напрямом будь-якої соціальної діяльності. Крім економічних інститутів, специфіка громадянського суспільства західних країн визначається також домінуючими в Y-матриці політичними та ідеологічними інститутами, що визначає його як елемент демократичного устрою, заснованого на ліберальних цінностях.

Висновки. Зазначені інституційні основи громадянського суспільства передбачають необхідність розвитку відповідних інститутів у державах, що ставлять за мету створення ефективного громадянського суспільства. Іншими словами, становлення громадянського суспільства в загальноприйнятому сенсі припускає домінування базових інститутів, відповідних Y-матриці.

Саме в такому відкритому інституційному середовищі складається влада громадянського суспільства, яка представляє собою вплив соціальних груп на економічні процеси, шляхом створення об'єднань для реалізації своїх групових економічних інтересів «за межами» державних інститутів, які у свою чергу є найважливішим інституціональним суб'єктом владних відносин в економіці.

Література

1. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1976. – 406 с.
2. Институциональные ограничения экономической динамики / науч. ред. В. Л. Тамбовцев. – М. : ТЕИС, 2009. – 524 с.
3. Институциональный анализ в исследовании экономических изменений: принципы, допущения, ограничения / О. С. Сухарев // Экономический анализ: теория и практика. – 2013. – № 33(336). – С. 1–13.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс ; пер. англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
5. Квашницкий В. Истоки эволюционной экономики / В. Квашницкий // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и как процесса. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 483 с.
6. Кока Ю. Европейское гражданское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе / Ю. Кока // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 28. – С. 296–310.
7. Крозье М. Современное государство – скромное государство: стратегия нового изменения / М. Крозье // Свободная мысль. – 1993. – № 11. – С. 35–43.
8. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 2. – 731 с.
9. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит ; пер с англ. – М. : АСТ : Ермак, 2003. – 380 с.
10. Статистичний щорічник України за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/zbir_k.htm
11. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2009. – 669 с.
12. Шпикуляк О. Г. Економічні інституції та інститути розвитку теорії ринку / О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 159–165.
13. Якубенко В. Д. Матриця базисних підсистем економічної системи / В. Д. Якубенко // Європейський вектор економічного розвитку. – 2012. – № 2 (13). – С. 156–158.

Надійшла 05.05.2017; рецензент: д. е. н. Гарафонов О. І.